

Оксана КАЛИТА,
доцент Національного
педагогічного університету
ім. Михайла Драгоманова

СТИЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ ЗА МОВНИМИ РІВНЯМИ

На прикладі уривка з оповідання
Володимира Винниченка «Студент»

УДК 811.161.2:81-38

У статті пропонується методика стилістичного аналізу художнього тексту за мовними рівнями, мета якої – вироблення в учнів вміння бачити або помічати та оцінювати стилістично забарвлені мовні засоби, здійснювати комплексний аналіз тексту з урахуванням контексту і стилістичного потенціалу засобів усіх мовних рівнів; формування в учнів мовної та комунікативної компетенції, уміння володіти мовними засобами усіх рівнів мовної системи, враховуючи їх виражальні можливості.

Ключові слова: стиль, стилістичні засоби, стилістичний аналіз, образність.

Програма з української мови передбачає ознайомлення учнів із загальними відомостями про стилі мовлення, а також із явищами мовної експресії, емоційного забарвлення, багатством фонетичної, лексичної та граматичної синонімії під час вивчення відповідних розділів шкільного курсу мови від 5-го до 9-го класу. Систематизація ж стилістичних умінь і навичок, набутих учнями впродовж вивчення мови в основній школі, здійснюється в 10–11-х класах. Як зазначає академік Л. Мацько, у школі та вищому навчальному закладі має панувати «не просто сума знань про мову, а сама мова в її гармонійному живому звучанні, лексичному й фразеологічному багатстві, стрункості й вишуканості граматичних форм та конструкцій, стилістичному різноманітті» [3, с. 31]. Професор М. Пентилук вважає, що «знання стилістики сприяють підвищенню грамотності людини, виробляють уміння користуватися мовними засобами у різних сферах спілкування і в різних життєвих ситуаціях» [4].

На думку О. Карамана, «у методичній літературі виділяються дві групи стилістичних умінь і навичок: ті, що пов'язані із засвоєнням стилістично забарвлених засобів мови, й ті, що спрямовані на оволодіння стилістично диференційованим зв'язним мовленням. Перша група передбачає вироблення вміння бачити або помічати та оцінювати стилістично забарвлені мовні засоби, співвідносити їх із сферою вживання; друга – аналізувати, конструювати зв'язні тексти і редагувати їх стиль» [1].

Актуальність статті зумовлена потребою донести до учнів естетичну функцію мови та сформуванню в них мовну і комунікативну компетенції, уміння володіти мовними засобами всіх рівнів мовної системи, враховуючи їхні виражальні можливості, тобто вироблення в них першої групи навичок. Завданням статті є описати методику стилістичного аналізу художнього тексту на прикладі уривка з оповідання В. Винниченка «Студент». У роботі за основний метод ми обрали семантико-стилістичний аналіз, як допоміжні – кількісний аналіз і стилістичний експеримент. Стилiстичне дослідження

тексту за мовними рівнями пропонуємо виконувати за такою схемою:

1. Визначити стиль, підстиль і жанр тексту.
2. Сформуванню теми та основну думку тексту.
3. З'ясувати функціональний тип мовлення (опис, розповідь, міркування).
4. Проаналізувати стилістичне використання мовних засобів, їхню роль у передачі основної думки, творенні образної системи, а саме:
 - а) фонетичних;
 - б) морфемно-словотвірних;
 - в) лексичних і фразеологічних;
 - г) граматичних:
 - морфологічних;
 - синтаксичних.

Для запропонованого стилістичного аналізу варто обирати невеликі обсягом твори або порівняно завершені уривки текстів, у яких чітко простежується основна думка та авторська інтенція (намір). Також зауважимо, що для подібних завдань найкраще підходять тексти художнього стилю, оскільки «унікальність художньої мови в тому, що в ній у взаємозв'язках і переходах реалізуються всі функціональні типи мовлення» [2, с. 247]. Окрім того, художній стиль «розвиває всі стилістичні засоби національної мови, які потім використовують інші стилі» [2, с. 250]. Розгляньмо для прикладу фрагмент, яким розпочинається оповідання.

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Деревата хитались і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувалися втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушилися маленькі безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до Бога, до чорта, до людей. Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей (В. Винниченко, «Студент»).

Цей уривок належить до художнього стилю, фабула оповідання розгортається навколо пожежі

у селі й пошуків винних у підпалі. Серед ознак художності є насамперед образність тексту, естетика мовлення й експресивність мовного вираження. Автор не просто повідомляє про подію (пожежу), а через інтелектуальну, емоційну й вольову сфери формує у читача ставлення до описуваного – спонукає його відчувати жах людей, яких спіткало лихо, їхню розгубленість і безсилля. Цього В. Винниченко досягає завдяки своїй майстерності, яка полягає в доцільному використанні засобів усіх мовних рівнів. Позаяк оповідання – це мала епічна жанрова форма художньої літератури, його невеликий обсяг потребує від автора продуманого сюжету й чіткої композиції, лаконічності описів і вагомих художніх деталей.

Досліджуваний текст із композиційно-мовленнєвого погляду є описом. Він доволі лаконічний (уміщається в одному абзаці), але насичений засобами творення образності. Оскільки предмети зображено в русі, переміщенні відносно одне одного, то можна констатувати, що це не статичний, а динамічний текст-опис. Підтвердженням слугує і така диференційна риса цього типу опису, як домінуюча роль дієслів у структуруванні уривка, причому група дієслів поширена, обставина відіграє важливу роль в уточненні й підвищує експресивність опису (*дивився злякано, озирався з жахом, лотував свавільно й безпардонно, тікав з жахом*). Основними мовними засобами вираження динамізму є дієслова активної дії, зокрема руху (*тікати, озиратися, хитатися, гасати, зривати, штурляти, розкидати, бігати, метушитися, ламати, рости, гратися*), звучання (*кричати*), зміни форми (*наїжитися*). Дієслова інших лексико-семантичних груп набувають контекстуальних значень динамізму ситуативно. Так, дієслово *лотувати*, що належить до лексико-семантичної групи вираження внутрішнього стану людини, в описі пожежі стосується не особи з її психічними переживаннями, а увиразнює експресивність образу вітру. Важливу роль у динамічному описі має і ритм – він пришвидшений, змінний, передає наростання напруги події.

Визначивши мовленнєво-композиційний тип аналізованого тексту (динамічний опис), сформулюємо його основну мету, ідею. Вона полягає не просто у змалюванні нічної пожежі, а у формуванні ставлення до цієї події як до страшної, нестримної, навалюючої стихії, яка калічить і ламає долі людей. Зауважимо, що лінгвістичний аналіз має сенс лише тоді, коли мовні явища розглядають у тісному зв'язку з контекстом, тобто лінгвістичним оточенням мовного елемента в тексті. Тому ймовірність появи кожного наступного елемента в мовному ланцюжку залежить від попередніх. Будь-який елемент у художньому тексті або гармоніє з загальною тональністю, або контрастує з нею.

Експресивні засоби фонетичного рівня належать до характерних ознак поезії, вони увиразнюють,

підсилюють засоби лексичного та синтаксичного рівнів. У прозових текстах спеціальні фонетичні прийоми використовують рідше, як правило, це порушення евфонії, які пришвидшують ритм (збіг голосних і приголосних звуків). В аналізованому уривку автор загалом додержує правил української евфонії, проте для зростання динамізму подекуди порушує їх. Так, замість нормативних форм постфікса *-ся* він уживає розмовний його відповідник *-сь*, замість прийменника *із* між двома приголосними *ц* і *ж* використовує *з*, які зменшують кількість голосних і, відповідно, пришвидшують ритм оповіді. Крім того, у тексті є й інші засоби звукопису, скажімо, звукові повтори. Уже в першому реченні привертає увагу алітерація плавного [л], яка задає ритмічність оповіді, далі цей ефект підтримують часті повтори службових слів. Також в останньому реченні фіксуємо повторюваність звука [р], який традиційно в українській літературі символізує щось зле, грізне, демонічне: *Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей*. Водночас висока частотність сонорних звуків [м], [н], [л] підсилює ритмічність.

Найбільш репрезентативним для вираження експресії вважаємо лексичний рівень аналізованого уривка. У ньому домінує загальноновживана лексика, серед якої багато одиниць з узуальною (прийнятою всім загалом мовців) або контекстуальною (зумовленою контекстом) конотацією. Увесь опис побудований на лексемах з експресивно-емоційним елементом конотації: *палало* (означає більшу інтенсивність дії порівняно з нейтральним *горіло*), *з жахом* (вищий ступінь страху), *наїживши* (замість нейтрального *настовбурчивши*, експресивніше й емоційніше візуалізує дерева), *гасав* (просторічне слово з синонімічного ряду, де стрижневим компонентом є дієслово з нейтральним емоційним забарвленням *бігати*, передає неприборканість стихії), *штурляв* (замість нейтрального *кидав*, позначає більш рвучку, різку дію, має негативне емоційне забарвлення). Отже, вибір серед синонімічних лексичних засобів одиниць із яскравим експресивним забарвленням допомагає створити тривожний, бентежний настрій опису і посилити його експресію. Осібним прийомом є використання в описі запозиченої лексеми *безпардонно* поряд із загальноновживаною українською лексикою. Такий стилістичний прийом (виділення через зіставлення на тлі однотипних одиниць) концентрує увагу читача на цій лексемі, додає їй ваги, увиразнює її.

Створенню потрібного настрою сприяють і засоби морфемно-словотвірної рівня: прислівник *злякано* утворений від дієслова *лякати*, тому, по-перше, має у своєму значенні елемент процесуальності, а по-друге – зберігає семантичний зв'язок із мотиваційною основою, тобто словами того са-

мого словотвірного гнізда (*ляк, лякати, лякливий, злякати* і т. д.). Замість більш частотного *намагатися* (від *могти*) В. Винниченко вживає *силкуватися* (хотіти, але не мати сили), що рельєфніше змальовує безпорадність дерев. Використання слова *маленькі* зі зменшувально-пестливим суфіксом у контексті (*метушилися маленькі, безсилі люди*) має значення не лагідності, а зменшення за розміром і показує безпорадність, нікчемність людей перед стихією. Особливостями морфологічного рівня є переважання дієслівних форм минулого часу, велика кількість дієприслівників, що підсилює інформативну насиченість уривка і динамічність опису.

Невеликий обсягом уривок вирізняється багатством тропів і стилістичних фігур. Серед тропів домінує такий різновид метафори, як персоніфікація, її суб'єктами в тексті є місяць (*злякано дивився; ховаючись у хмари, тікав; з жахом озирався; з жахом тікав*), вітер (*гасав, зривав, штурляв, розкидав і лютував*) і дерева (*силкувалися втекти*). В аналізованому тексті маємо розгорнуте порівняння з персоніфікацією: *найживши віти, ніби силкувалися втекти*. Використання персоніфікації допомагає вияскрасити й переконливіше передати настрій людей, які опинилися на пожежі, показавши, що не лише люди, а й неодухотворені предмети та явища природи панічно бояться стихії. На їхньому тлі налякані люди видаються *маленькими* і безсилими (вдало використані епітети підсилюють описуваний настрій). Таку характеристику людей відтінюють метафоризовані фразеологічні конструкції *ламали руки* (були у відчаї) і *кричали до неба* (просили порятунку у вищих сил, не сподіваючись на власні). Суголосний загальній тональності опису й епітет *поблідлий місяць*, він не тільки дає образну характеристику небесного світила, а й прив'язує її до людських властивостей, тобто персоніфікує.

У синтаксисі наведеного уривка письменник використовує і прості речення, і складні, ускладнені дієприслівниковими зворотами, відокремленими означеннями, однорідними членами речення. Порядок слів у реченнях непрямої, їхня синтаксична структура не випадкова, вона також підпорядкована авторському задумові й наголошує експресивні можливості лексики.

Перше речення (*Уночі палало село*) – просте. Воно стисло й сконденсовано передає зміст усього

абзацу і структурно контрастує з іншими, складними або поширеними, слугує експозицією, уводить читача в курс подій, докладно й експресивно насичена картина яких розгортається в наступних, синтаксично складніших реченнях. Основним синтаксичним прийомом збільшення лексичної експресії є нагромадження, яке передається через однорідність, причому однорідні члени переважно поширені: *Дерева хитались і, від страху найживши голі віти, ніби силкувалися втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, штурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпardonно*. Варто звернути увагу й на те, що нагромаджуються не тільки дієслівні, а й іменникові та прикметникові конструкції. Стилiстичний ефект від такого прийому – зростання динамізму, експресії, емоційного напруження.

Серед стилістичних фігур найяскравішими в аналізованому тексті вважаємо лексичні й синонімічні повтори слів *тікати* (*ховатися, втікати*), *жах* (*страх*), *чорт*, *люди*, *полум'я*, *небо*, *місяць*, які передають основну тему тексту і виступають засобами його зв'язності й цілісності. Стилiстично значущими є повтори службових слів: прийменника *до: до Бога, до чорта, до людей* (передає безвихідь, всеохопний жах); частки *ні: ні від неба, ні від чорта, ні від людей* (разом із повтором лексем *чорт* і *люди* підсилює заперечення, неможливість отримати допомогу будь-де).

Отже, завдяки вдалому поєднанню засобів усіх мовних рівнів В. Винниченко створює в уяві читача образ пожежі на селі, передає тривожний настрій людей, які переживають описувану подію.

Стилiстичний аналіз художнього тексту за мовними рівнями у школі чи університеті є ефективним засобом формування мовної та мовленнєвої компетенції особистості учня або студента, оскільки він формує навички виявлення стилістичних засобів у тексті та визначення їхньої функції в розкритті авторського задуму. Цей вид роботи також допомагає закріпити й систематизувати знання учнів про стилістичну систему української мови, тож використовувати його варто на етапі узагальнення і систематизації знань, повторення вивченого матеріалу. Доцільним він буде і як креативне дослідницьке завдання для самостійного з'ясування стилістичного потенціалу певних засобів мови.

Література

1. Караман О. Основні напрями роботи зі стилістики / О. Караман // Рідна мова. – Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm38_05

2. Мацько Л. Стилiстика української мови / Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.

3. Мацько Л. Українська мова в педагогічному дискурсі / Л. Мацько // Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – С. 24–34.

4. Пентиліук М. Культура мови і стилістика: пробний підруч. для гімназій гуманітарного профілю / М. Пентиліук. – К.: Вежа, 1994. – 240 с.